

בדרך אפרתה

(לשאלת מקומו של קבר רחל)

מאת

ד"ר מ. נאור

א

בראשית ל"ה, ט"ז: ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת-הארץ לבוא אפרתה...
" " " י"ט: ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית-לחם.

בית-אל היא, כידוע, ביתין של ימינו, 16 ק"מ צפונה לירושלים (בקור האויר). מתוך "ויהי עוד כברת-הארץ לבוא אפרתה" למדים אנו, שאפרת תחנת-דרכים היא בין בית-אל, נקודת-המוצא, לבין חברון, מחוז-חפצו של יעקב (בר' ל"ה, כ"ז) — ובית-לחם היא התחנה הטבעית בדרך זאת, בהימצאה 24 ק"מ מדרום לבית-אל ו-22 ק"מ מצפון לחברון. בית-לחם משמשת נקודת-מוצא למסע הנער הלוי (שופטים י"ז, ח') ולמסע האיש הלוי (שם י"ט, י') — ומחצית-היום שלאחר "נטות היום" (שם ח') הספיקה לאיש הלוי, כדי להגיע מבית-לחם לגבעת בנימין (שם י"ד) שבמרחק 12 ק"מ מצפון לבית-לחם, והוא בדיוק מחצית-הדרך שבין בית-אל לבית-לחם (ר' למעלה).

מקום מותה של רחל, הסמוך ללא-ספק למקום קבורתה, נמצא במרחק "כברת-הארץ לבוא אפרתה"; וכברת-ארץ, "עפ"י מלכים ב' ה', י"ט—כ', היא מרחק מועט אשר עוד ישיג בו הרץ ברגל את הנוסע במרכבה" (1); מכאן, שמצבת קבורת-רחל המסורתית, הנמצאת במרחק ק"מ וחצי צפונית לבית לחם העתיקה, הולמת את הנתונים שבכתובים הנזכרים, הן מבחינת הטופוגראפיה והן מבחינת זיהויה של אפרת הנדונה כאן עם בית-לחם יהודה. אין ספק בדבר, שבית-לחם יהודה היתה נקראת גם אפרת (שמואל א' י"ז, י"ב; מיכה ה', א' ועוד), אך לא מן הנמנע הוא, שהיתה קיימת אפרת אחרת, שזוהתה כאן בטעות עם בית-לחם יהודה.

ואכן זו היא דעתם של החוקרים, המעדיפים את הידיעה המדומה על קבורת-רחל שמצפון לירושלים:

(1) מ. נאור, המקרא והארץ, ביאור גיאוגרפי לתנ"ך, חלק א, לבראשית ל"ה, ט"ז.

שמואל א' י', ב': בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם-קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח ואמרו אליך נמצאו האתונות אשר הלכת לבקש... שאול עומד לצאת לדרכו לגבעת-בנימין, שהיא, כידוע, תל אל-פול של ימינו, 5 ק"מ מצפון לירושלים; עתה הוא נמצא עם שמואל בעיר אשר בה "בית הרואה" (שם ט', י"ח), והיא ודאי הרמתים צופים (שם א', א'), הנקראת (שם י"ט) גם הרמה, שעליה נאמר (שם ז', י"ז): "ותשובתו הרמתה כִּישֵׁם ביתו". מרבים לזהות את הרמתים-צופים עם רנטיס של ימינו, 35 ק"מ מצפון מערב לירושלים, ולדעתי, מוצדק יותר לזהותה עם בית-רימה, 8 ק"מ מזרחה לרנטיס²), המכונה רמה גם במפת-מידבא. שני המקומות נמצאים במטה אפרים שמצפון למטה-בנימין; וכששואל הולך מעירו של שמואל לעירו שלו חוצה הוא באחד המקומות את גבול בנימין; ואם נזכרת קבורת-רחל בגבולו זה של בנימין, הרי נמצאת היא מצפון לגבעת-בנימין, וכמובן מצפון לירושלים. אם נבין כתוב זה כצורתו תתגלה סתירה חמורה בין הידיעה ההגיונית בס' בראשית שביררונה למעלה לבין הידיעה המפורשת כאן.

פרופ' ב. מזר מעדיף אף הוא את הידיעה שבספר שמואל על הידיעה שבספר בראשית וקובע³), כי "לפי-כך נמצאת קבורת רחל בגבול בין אפרים ובין בנימין, במקום הנקרא צלצח, אשר בקרבת העיר רמה"⁴) בדרך לגבעה, ומסורת זו מתאימה יפה לדברי ירמיהו הנביא: 'קול ברמה נשמע... רחל מבכה על-בניה (ירמ' ל"א, י"ד)".

פרופ' מ. ד. קאסוטו ז"ל אינו מקבל את דעת החוקרים הנ"ל ללא הסתייגות, אבל גם הוא מציין⁵): "נראה קרוב יותר להניח, ששתי מסורות היו רווחות בישראל ביחס לקבורת-רחל: האחת קובעת היתה את מקומה

(2) שם, חלק ב, לשמואל א' א', א'. על כל פנים אין נסיונו של פרופ' ב. מזר לזהות את הרמתים-צופים עם הרמה אשר לבנימין (ידיעות החפזה לחקירת א"י ועתיקותיה, י', ב'-ג', עמ' 74: אנציקלופדיה מקראית, ב', ערך גבעת-האלוהים) נראה לי. אמנם השם הרמתים-צופים מתקצר לצורה הרמה (שמ"א א', י"ט וז', י"ז), אך כמו כן מתקצר גם השם רמות-גלעד (מל"ב ח', כ"ט). ור' מאמרי "ארומה, הרמה והרמתים-צופים", בית-מקרא ב', א'-ב' (ג'-ד').

(3) ידיעות, שם.

(4) הכוונה, כמובן, לרמה אשר לבנימין (יהושע י"ח, כ"ה), היא א-ראם של ימינו.

4 ק"מ צפונית לגבעת-בנימין.

(5) אנציקלופדיה מקראית, א', ערך 1. אפרת, אפרתה.

בסביבות בית-לחם, והשניה נתנה אותה בסביבות רמה: הראשונה נרמזת בספר בראשית, והשניה נרמזת בספר שמואל ובספר ירמיה״.

אמנם לפי שיטה זו אפרת שבס' בראשית היא בית-לחם יהודה, אבל הדוחים את הקבר המסרתי טוענים, כאמור, שאפרת זאת עיר בלתי-ידועה היא בבנימין וכי אין המלים "היא בית לחם" שבבראשית ל"ה, י"ט ומ"ה, ו' אלא תוספת מאוחרת של עורכים, שזיהו בטעות את אפרת ההיא עם בית-לחם יהודה, הנקראת גם היא אפרת, כידוע.

הטענה של "תוספת מאוחרת" אינה טענה, שהרי גם העורכים, המזהים במאה החמישית לפנה"ס את מקום הקבר עם בית-לחם יהודה, משמשים עדות קדומה למסורת, הקובעת שם את הקבר. ועוד: כלום אפשרי הדבר, שהסופר הקדמון כתב "בדרך אפרתה" ללא תוספת "אשר בבנימין" או כיו"ב, ולא העלה כלל על דעתו, ששמה השני של בית-לחם יהודה יגרום בעל-כרחו לאי-הבנה?

ולא זו בלבד שאין בידינו כל ידיעות על אפרת שניה זו, אלא אף לא נבין את פירוש הכתוב "ויהי עוד כברת-הארץ לבוא אפרתה" — והיא אינה רחוקה מבית-אל, אלא 8 ק"מ לכל היותר, אם סמוכה היא לרמה שבבנימין. לפיכך לא נוכל לפסול את המסורת על הקבר שבדרום, ויש, אולי, להעדיף את עמדתו של פרופ' קאסוטו על עמדתם של הפוסלים את הקבר המסורתי כליל. אבל לי נראה, שהפסוק בשמואל א' (י', ב'), העדות היחידה על קבורת רחל שבצפון, ניתן לביאור, הסותר לגמרי מסורת מדומה זו. אמרתי "העדות היחידה", כי הפסוק בירמיהו (ל"א, י"ד) אינו משמש עדות מסייעת ממשית, הואיל ואין הכרח לפרש "ברמה" — בעיר רמה, כעדות הניקוד (ברמה, לא ברמה), כעדות תרגום-יונתן (ברום עלמא — במרום), קצת גירסות של תרגום השבעים והולגטה (במרום) ⁶.

ב

תחילה נטיתי גם אני להודות בקיום מסורת על קבר רחל שבבנימין ליד

(6) אף אם נאמר, שהדברים מכוונים לעיר הרמה, הרי היא הרמה, שבה נאמרו דברי ירמיהו אלה אחר החורבן, לפני "שלה אותו נבזוראדן רב־טבחים מן־הרמה בקחתו אותו הוא־אסור באזקים בתוך כלי־גלות ירושלים ויהודה המגלים בבלה" (מ', א'). הנביא יכול לתאר את בכיה של האם הרחמניה בקרב הסובלים, ולאו דווקא סמוך לקברה.

מסורת על קבר רחל אשר ביהודה, אלא שלא נתתי אימון במסורת הראשונה, שהפסוק בשמואל א' משמש לה עדות יחידה (ר' למעלה), לעומת העדויות הספרותיות הרצופות, מן המאה השמינית לפנה"ס ועד היום⁷, המבססות את המסורת השניה. אף הבעתי השערה⁸, ש"המסורת על מקום הקבר צפונה לירושלים מכוונת, אולי, למצבה במקום אשר ממנו רואים את קבר רחל שבדרום: ר' זבחים קי"ח, א'—ב' על אכילת זבחים במקום אשר 'משם היו רואין את שילה' (רש"י שם), ור' לדב' ל"ד, ו' על קברו המדומה של משה רבנו בנבי־מוסה".

עתה חוזר אני בי. לפי עניות דעתי, אין הפסוק בשמואל א' משמש כלל עדות לקיום מסורת על קבר רחל מצפון לירושלים.

כשיצא שאול לבקש את האתונות (שמואל א' ט', ד'—ה') הוא עבר בארץ־ימיני מגבעת־בנימין עד ארץ־שעלים, היא ארץ־שועל אשר עם עפרת־בנימין, 16 ק"מ צפונית־מזרחית לגבעה; משם המשיך ללכת צפונה־מזרחה אל ארץ־שלישה, שיש לזהותה, כנראה, עם בעל־שלישה אשר בכר־הירדן, 16 ק"מ צפונית־מזרחית לעפרה; משם חזר ועלה אל פרשת המים אשר בהר אפרים, 18 ק"מ ממערב לבעל־שלישה; מכאן הוסיף ללכת מערבה והגיע אל הרמתים צופים, 16 ק"מ ממערב לפרשת־המים⁹. מן הרמה חזר שאול לעיוו בכיוון דרום־מזרח. יש לזכור, אפוא, ששאול חיפש את האתונות רק באזורים שמצפון לירושלים, ועובדה זו שרירה וקיימת גם לפי עמדת הסוברים, שארץ־שעלים היא שעלבים שמצפון־מערב לגבעת־בנימין, ושארץ־שלישה היא כפר־ת'לת' או סריסייה שמצפון מערב לעירו של שמואל.

מן הרמתים־צופים יצא שאול, כאמור, דרומה־מזרחה, אל גבול בנימין ושמואל מדריך אותה, כעדות הפסוק המטריד אותנו כל־כך: "בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם־קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח". אבל מקום קבורת־רחל שבבנימין ידוע לכל איש ימיני, ומה הטעם בתוספת שני סימנים שלא־לצורך: בגבול־בנימין, בצלצח? מאלפים דברי רש"י: "עם קבורת רחל בגבול בנימין— והלא קבורת רחל בגבול יהודה, בבית־לחם? אלא עכשיו הם בקבורת רחל, וכשתפגע בהם תמצאם בגבול בנימין, בצלצח". אין פירושו

(7) ר' מ. נאור, המקרא והארץ, חלק א, לבראשית ל"ה, כ'.

(8) שם.

(9) פרטים שם, ח"ב, לשמואל א' ט', ד'.

של רש"י נראה לנו, כי אינו הולם את הפשט, אבל נרשום לפנינו את דבר הפרידו בין קבורת-רחל לגבול בנימין בצלצת.

בדרך אחרת הולך המדרש (בראשית רבה פ"ב, ו') :

"מאי דכתיב בלכתך היום מעמדי וגו', והלא צלצח בגבול בנימין וקבורת רחל בגבול יהודה? ... אמר ליה: הכי אמר: בלכתך היום מעמדי עם קבורת רחל ומצאת ב' אנשים בגבול בנימין בצלצח; ואית דאמרי: בלכתך היום מעמדי בגבול בנימין בצלצח ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל".

המדרש מפרש את הפסוק עפ"י מידת "מוקדם שהוא מאוחר בעניין" (סרסו ודרשהו)¹⁰, אבל הואיל ועיקר כוונתו להפריד בין קבורת רחל לגבול בנימין, הוא מציע שני פירושים בלתי-אפשריים מבחינה טופוגראפית: כי לא היה נמצא שאל, בצאתו מעם שמואל, לא "עם קבורת רחל" ולא "בגבול בנימין". אבל מידת "מוקדם שהוא מאוחר" כשלעצמה טובה בעינינו לא רק לצרכי המדרש, אלא גם להבנת מקרא כפשוטו: הקבל בראשית י"ד, י"ב (ויקחו את-לוט ואת-רכושו בן-אחי אברם—ויקחו את-לוט בן-אחי אברם ואת-רכושו), כ"א, י"ד (ויקח-לחם וחמת מים ויתן אל-הגר שם על-שכמה ואת-הילד—ויקח-לחם וחמת מים ויתן אל-הגר ואת-הילד שם על שכמה), כ"ד, כ"ט—ל' (ולרבקה אח ושמו לבן וירץ לבן אל-האיש החוצה אל-העין: ויהי כראות את-הנזם ואת-הצמידים על-ידי אחותו וכשמעו את-דברי רבקה אחותו לאמר כה-דבר אלי האיש ויבוא אל-האיש והנה עומד על-הגמלים. על-העין—ולרבקה אח ושמו לבן: ויהי כראותו את-הנזם ואת-הצמידים על-ידי אחותו וכשמעו את-דברי רבקה אחותו לאמר כה-דבר אלי האיש וירץ לבן אל-האיש החוצה אל-העין ויבוא אל-האיש והנה עומד על-הגמלים על-העין) תהלים ל"ה, ז (כי-חנם טמנולי שחת רשתם חנם חפרו לנפשי—כי-חנם טמנולי רשתם חנם חפרו שחת לנפשי) ועוד הרבה.

בהתאם לכך נפרש גם אנחנו את הפסוק שמואל א' י', ב' עפ"י מידת "מוקדם שהוא מאוחר" ונקרא: "בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים

10) הברייתא של שלושים ושתים המידות דרבי אליעזר, בנו של ר' יוסי הגלילי, שהתורה נדרשת בהן: ... מידה ל"א: ממוקדם, שהוא מאוחר בעניין. ור' עתה גם מ. נאור, סבירין—לקט הגהות לס' בראשית, פרק ז', בספר דים שבהוצאת החברה לחקר המקרא (בדפוס).

בגבול בנימין בצלצח, ואמרו אליך נמצאו האתונות אשר הלכת לבקש עם־קבורת רחל".

כשיצא שאול מן הרמתים־צופים הלך בכיוון גבול־בנימין דרומה, ושם בצלצח שמצפון לגבעת־בנימין¹¹), מצא שני אנשים, שליחי אביו או עוברי־אורה, שהודיעוהו על מציאת האתונות "עם קבורת רחל" שבדרך אפרתה: כי שאול ביקש את האתונות באזורים שמצפון לירושלים — והן נמצאו מדרום לה!

בצורתו זאת הפסוק הגיוני מבחינה טופוגראפית, ללא־גיבוב סימנים, ואין זכר בו למסורת על היות קבר־רחל מצפון לירושלים. "ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית לחם" היא מעתה המסורת האחת והיחידה על מקום קברה של רחל אמנו.

---

11) השם נשמר, אולי, בשעב־צלאח, 8 ק"מ צפ' לגבעת־בנימין — ר' מ. נאור, המקרא והארץ, ח"ב, לשמ"א י', ב'.